

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ تفسیر قرآن کریم

جزوه درس
مآخذشناسی تفاسیر قرآن کریم

انس با قرآن، تلاوت قرآن و حفظ قرآن لازم است؛
اما هدف نهایی، تمسک به قرآن است؛
آن هم در متن زندگی.

مقام معظم رهبری - ۱۳۸۱/۷/۱۶

محمد رضا مزرعی فراهانی

m.mazraee@stu.um.ac.ir

دانشگاه اراک

نیم سال دوم سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸

ویرایش: فروردین ۱۳۹۹

فهرست مطالب

۳	..... کلیات
۳	..... مقدمه
۳	..... تعریف «تاریخ تفسیر»
۴	..... نخستین کسی که اقدام به تدوین تفسیر کرد
۵	..... دوره‌های تفسیر
۵	..... ۱- دوران حضور پیامبر ﷺ (عهد رسالت)
۵	..... شیوه‌ی آموزش پیامبر ﷺ
۵	..... ۱. شیوه عمومی
۵	..... ۲. شیوه خصوصی و تربیت کردن مفسر
۵	..... حجم روایات تفسیری پیامبر ﷺ
۶	..... ۲- دوران صحابه
۶	..... تعریف صحابی
۶	..... تعریف عصر صحابه
۶	..... مفسران صحابی
۶	..... اهمیت جایگاه امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در میان مفسران صحابی
۷	..... ۳- دوران تابعان
۷	..... تعریف تابعی
۷	..... عصر تابعان
۷	..... ویژگی عصر تابعان
۷	..... مدارس تفسیری دوره تابعان
۷	..... مدرسه تفسیری مکه
۷	..... مدرسه تفسیری مدینه
۸	..... مدرسه تفسیری عراق
۸	..... نقش اهل بیت پیامبر <small>علیهم السلام</small> در تفسیر قرآن کریم
۸	..... مفهوم «اهل بیت»
۸	..... دانش اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۸	..... حجیت قول اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در تفسیر
۹	..... نقش اهل بیت <small>علیهم السلام</small> در تفسیر قرآن

۱۰	۴- قرن سوم
۱۰	اوضاع فرهنگی قرن سوم
۱۰	ویژگی‌های تفسیری قرن سوم
۱۱	۵- قرن چهارم
۱۱	اوضاع فرهنگی قرن چهارم
۱۲	برخی تفاسیر قرن چهارم
۱۳	۶- قرن پنجم
۱۳	اوضاع فرهنگی
۱۳	برخی تفاسیر قرن پنجم
۱۴	۷- قرن ششم
۱۴	ویژگی این دوره
۱۴	برخی تفاسیر قرن ششم
۱۵	۸- قرون هفتم، هشتم و نهم
۱۵	ویژگی این دوره
۱۵	برخی تفاسیر قرون هفتم، هشتم و نهم
۱۶	۹- قرون دهم، یازدهم و دوازدهم
۱۶	ویژگی این دوره
۱۶	برخی تفاسیر قرون دهم، یازدهم و دوازدهم
۱۷	۱۰- قرون سیزدهم و چهاردهم
۱۷	ویژگی قرن سیزدهم
۱۷	تفسیر در قرن چهاردهم (آغاز تفسیر در عصر حاضر)
۱۷	عناصر مشترک در تفاسیر عصر حاضر (قرن چهاردهم به بعد)
۱۸	برخی تفاسیر قرن سیزدهم و چهاردهم
۱۹	۱۱- قرن پانزدهم (تفاسیر عصری)
۱۹	ویژگی‌های تفسیر عصری
۲۰	برخی تفاسیر قرن پانزدهم
۲۱	منابع

کلیات

مقدمه

این جزوه مرتبط با درس «مأخذشناسی تفاسیر قرآن کریم» است و حاوی مطالبی پیرامون آشنایی با دوره‌های تفسیر قرآن کریم از ابتدای عهد رسالت تا دوره‌ی معاصر است.

در این نوشته، دوره‌های تفسیر، به صورت مختصر معرفی شده، ویژگی آن‌ها بیان شده و تفاسیر مربوط به هر دوره، نام برده شده است؛ که در این بخش به عناوین تفاسیری که برای ارائه، به دانشجویان محول شده، اشاره شده است؛ لذا این جزوه به شناخت جایگاه هر تفسیر و ویژگی دوره‌ی مربوط به آن، کمک می‌کند.

برای تهیه‌ی متن اصلی این جزوه، از کتاب «آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران» جناب حجت‌الاسلام حسین علوی‌مهر (موجود در نرم‌افزار مشکات الانوار) - با دخل و تصرف و تلخیص - استفاده شده و در موارد لازم، از منابعی دیگر نیز کمک گرفته شده و در این موارد، ارجاع به منبع مشخص شده است.

لازم به ذکر است که برای آشنایی با تفاسیر، لازم است که دانشجویان محترم با متن تفاسیر مأنوس شوند و از آن‌ها در عمل استفاده کنند. متن اغلب تفاسیر، به زبان عربی است و مأنوس شدن با متن، خوانش و فهم آن را به تدریج آسان می‌کند.

نکته‌ی دیگر این‌که در بخش تفاسیر هر دوره، علامت «م» به معنای تفسیر موضوعی و علامت «ت» به معنای تفسیر ترتیبی است.

تعریف «تاریخ تفسیر»

«تاریخ تفسیر»، شرح وقایع و سرگذشت منابعی است که در کشف، شرح و توضیح آیات قرآن نوشته شده است (این منابع را «تفسیر» می‌نامیم). همچنین در این علم به تحولات و سیر تطور^۱ و تکامل تفاسیر در بستر زمان پرداخته می‌شود.

۱. سیر تطور، به تغییر و تحولاتی که یک چیز در طول زمان پیدا کرده است، گفته می‌شود.

نخستین کسی که اقدام به تدوین تفسیر کرد

نگارش تفسیر در نیمه اول قرن دوم هجری آغاز شد و در ابتدا به صورت جمع‌آوری روایات بوده است. در این دوره روایات تفسیری در ضمن دیگر روایات و به عنوان بابی در کتاب‌های حدیثی تدوین می‌شده است (نه به عنوان یک کتاب مستقل). ابان بن تغلب (متوفای ۱۴۱ق)، و سفیان بن عیینه (م. ۱۹۸ق) و افراد دیگری که از پیشگامان نگارش حدیث بودند، به این کار همت گماردند.

پس از مدتی، تفسیر به صورت اثری مکتوب و مستقل تدوین شد؛ اما درباره نخستین مدوّن تفسیر اختلاف نظر هست. برخی از این نظرات، به این افراد اشاره دارد:

۱. ابن عباس (م. ۶۸ق)

۲. سعید بن جبیر (شهادت ۹۴ یا ۹۵ق)

۳. مجاهد بن جبر (م. ۱۰۴ق)

۴. فرّاء نحوی (م. ۲۰۷ق)

۵. عکرمه (م. ۱۰۵ق)

۶. ابن جریج (م. ۱۵۰ق)

«استاد سید محمدباقر حجتی در جمع‌بندی این مسئله می‌نویسد، با جرح و تعدیل شواهد و مدارک محققان در این مورد شاید به این نتیجه برسیم که نخستین مدوّن تفسیر قرآن کریم سعید بن جبیر (ش ۹۴ هـ ق) باشد که به علت تشیع و وفاداری به علی علیه السلام و مکتب او با شکنجه‌های دردناک به وسیله‌ی حجاج به شهادت رسید.» (جلالین، ۹۴)

دوره‌های تفسیر

۱- دوران حضور پیامبر ﷺ (عهد رسالت)

در صدر اسلام (در زمان حیات رسول خدا ﷺ) مردم برای فهم قرآن از دانش الهی و نورانی پیامبر ﷺ بهره می‌بردند. ایشان به‌عنوان نخستین مفسر قرآن کریم، هم قرآن را بر مردم تلاوت می‌کرد و الفاظ آیات را به آنان آموزش می‌داد: **يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ** (جمعه: ۲). و هم آیات را تفسیر می‌کرد؛ زیرا خداوند متعال یکی از مهم‌ترین وظایف آن حضرت را تفسیر و تبیین آیات قرآن می‌داند: **وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ** (نحل: ۴۴).

شیوه‌ی آموزش پیامبر ﷺ

۱. شیوه عمومی

حضرت در این شیوه، تفسیر قرآن را به عموم مردم می‌آموختند.

۲. شیوه خصوصی و تربیت کردن مفسر

۱-۲. **تربیت گروهی:** حضرت وقتی آیاتی نازل می‌شد -افزون بر تلاوت و آموزش آن برای مردم- معانی و تفسیر آن را به عده‌ای از صحابه (مانند ابن مسعود، ابی بن کعب و...) می‌آموخت و صحابه نیز مقاصد و معانی آیات و احکام لازم را فرامی‌گرفتند.

۲-۲. **تربیت خاص:** پیامبر اسلام ﷺ بیش از همه به علی عليه السلام اهمیت داده و او را در همه امور و از جمله در تفسیر آیات تربیت کرد تا جانشین خود سازد و مرجع فکری مردم قرار گیرد. امام علی عليه السلام می‌فرماید: «هیچ آیه‌ای بر رسول خدا ﷺ نازل نشد، مگر اینکه آن را جمع‌آوری نمودم و همچنین هیچ آیه‌ای در قرآن نیست، مگر اینکه رسول خدا ﷺ آن را بر من خواند و تفسیرش را به من آموخت.»

حجم روایات تفسیری پیامبر ﷺ

جلال‌الدین سیوطی در آخرین بحث الاتقان حدود ۲۵۰ روایت صحیح و غیر صحیح از ایشان نقل می‌کند.

اینکه چه مقدار از قرآن کریم را پیامبر اسلام ﷺ تفسیر کرده و حجم آن چقدر می‌باشد، میان دانشمندان اسلامی و محققان علوم قرآنی اختلاف نظر است:

دیدگاه اول: تفسیر همه معانی و الفاظ قرآن

دیدگاه دوم: تفسیر اندکی از آیات

دیدگاه سوم: تفسیر بیشتر آیات. این دیدگاه متعادل‌تر است، زیرا همه‌ی آیات قرآن کریم نیازمند تفسیر نبوده است.

۲- دوران صحابه

تعریف صحابی

«صحابه» در لغت جمع «صحابی» است که از واژه «صحاب» به معنای «همراه» اشتقاق یافته. صاحب، به

معنای ملازم و هم‌نشین و مجاور است. (علوی، مهر، ۵۵، به نقل از: فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۵۸۴)

از نظر اصطلاحی به کسانی که رسول خدا ﷺ را در حال ایمان به وی دیدار کرده و با اسلام از دنیا رفته

باشند، «صحابه» گفته می‌شود. (بابایی، ۱۳۷/۱، به نقل از شهید ثانی، زین‌الدین؛ الدراية فی علم مصطلح الحديث، ص ۱۲۰)

تعریف عصر صحابه

منظور از عصر صحابه زمانی است که رسول خدا ﷺ از دنیا رفته ولی صحابه او در حال حیات بوده‌اند. با

توجه به این که گفته‌اند آخرین صحابی رسول خدا ﷺ ابو الطفیل عامر بن واثله، سال صد و ده هجری از دنیا رفته

است، می‌توان گفت عصر صحابه از سال ۱۱ هجری - زمان رحلت رسول خدا ﷺ - آغاز شده و تا سال ۱۱۰ هجری

ادامه یافته است. (بابایی، ۱۳۷/۱)

مفسران صحابی

سیوطی در الاتقان می‌نویسد: اشتهر بالتفسیر من الصحابة عشرة (ده نفر در تفسیر قرآن کریم، مشهور هستند):

الخلفاء الاربعة (ابوبکر، عمر، عثمان و امام علی عليه السلام) و ابن مسعود و ابن عباس و ابی بن کعب و زید بن ثابت و ابو موسی

الاشعری و عبد الله بن الزبیر. سپس می‌افزاید: در میان خلفا بیشترین روایت تفسیری از علی بن ابی طالب عليه السلام نقل شده

و از سه نفر دیگر بسیار کم روایت گردیده است.

ذهبی (که ذهبی از متعصبان اهل سنت است) نیز در کتاب التفسیر و المفسرون پس از نام بردن افراد فوق

می‌گوید: تنها درباره علی عليه السلام و ابن عباس و ابن مسعود و ابی بن کعب سخن می‌گوییم؛ چراکه روایات تفسیری از

این‌ها زیاد نقل شده است؛ اما درباره سایر افراد سخنی نمی‌گوییم.

اهمیت جایگاه امیر المؤمنین عليه السلام در میان مفسران صحابی

عبد الله بن عباس می‌گوید: علی عليه السلام علمی داشت که رسول خدا ﷺ به او آموخته بود، و خداوند رسول

خدا ﷺ را تعلیم داده است. پس دانش پیامبر از علم الهی است و دانش علی از دانش پیامبر است و دانش من از

دانش علی عليه السلام است، و علم من و اصحاب دیگر پیامبر عليه السلام در برابر علم علی عليه السلام مانند قطره‌ای از هفت دریاست.

عبد الله بن مسعود می‌گوید: «قرآن بر هفت حرف نازل شده است که هر حرفی از آن، ظاهر و باطنی دارد.»

«و ظاهر و باطن قرآن، نزد علی بن ابی طالب عليه السلام است.»

سعید بن مسیب می‌گوید: «ما كان احد من الناس يقول سلونى غير علي بن ابى طالب؛ هیچ کس از مردم غیر از

علی بن ابی طالب نمی‌توانست بگوید: از من هر چه می‌خواهید بپرسید.» همو گوید: «كان عمر يتعوذ من معضلة ليس لها

ابو الحسن؛ عمر به خدا پناه می‌برد از اینکه مشکلات و معضلات علمی پیش آید و علی عليه السلام نباشد.»

۳- دوران تابعان

تعریف تابعی

تابعی، به کسی گفته می‌شود که رسول خدا ﷺ را ندیده باشد ولی در حال ایمان به آن حضرت، با صحابی آن حضرت مصاحبت داشته و در حال ایمان از دنیا رفته باشد. (بابایی، ۱۸۹/۱)

عصر تابعان

گفته‌اند: اولین تابعی از نظر وفات، معمر بن زید بود؛ که در سال ۳۰ ق. از دنیا رفته است و آخرین تابعی، خلف بن خلیفه بود که در سال ۱۸۰ ق. وفات کرده است. (بابایی، ۱۸۹/۱)

ویژگی عصر تابعان

از آنجاکه عصر تابعان هم‌زمان با حضور امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام بوده، تابعان بسیاری - به‌ویژه تابعان در مدینه - از ائمه اطهار علیهم‌السلام بهره‌های علمی فراوانی برده‌اند.

بیشترین روایات تفسیری از میان تابعان از مدرسه‌های مختلف، از افراد زیر است:

سعید بن جبیر، مجاهد بن جبر، عکرمة، طاووس بن کیسان، عطاء بن ابی رباح، سدّی کبیر، جابر جعفی، قتاده، حسن بصری و ضحاک بن مزاحم.

مدارس تفسیری دوره تابعان

در شهرهای بزرگ اسلامی آن عصر مدارس تفسیری^۱ مانند مدرسه مکه، مدینه، عراق (کوفه و بصره) تأسیس شد.

مدرسه تفسیری مکه

یکی از معروف‌ترین مدارس تفسیری تابعان، مدرسه مکه بوده است که بارزترین چهره‌ها در این مدرسه به‌دست ابن عباس پرورش یافتند. حدود سی نفر از مفسران نام برده شده که چند تن بیش از دیگران در تفسیر قرآن معروف بودند. این افراد عبارت‌اند از:

سعید بن جبیر، مجاهد بن جبر، عکرمة (مولی ابن عباس)، عطاء بن ابی رباح، طاووس بن کیسان یمانی

مدرسه تفسیری مدینه

حضور امام علی بن الحسین علیه‌السلام و امام باقر علیه‌السلام در مدینه که بسیاری از تابعان در این زمان می‌زیسته‌اند، باعث شد که عده بسیاری از آنان - حتی تابعان از کوفه، بصره و شام - از مکتب این دو امام بهره‌های فراوان ببرند؛ به همین جهت بسیاری از تابعان از جمله سعید بن مسیب، زید بن اسلم، جابر بن یزید جعفی، سدّی کبیر و... شاگرد ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز بوده‌اند که در ضمن بررسی آن‌ها به این مسأله اشاره خواهد شد.

^۱ «مدرسه‌ی تفسیری» اصطلاحاً بر جمعی از مفسران که در چگونه تفسیر کردن قرآن رأی مشترکی داشته و در تفسیر شیوه واحدی را به‌کار گرفته باشند، گفته می‌شود. هم‌چنین می‌توان نظریه و منهج تفسیری یکی از مفسران را مدرسه‌ی تفسیری او نامید. (بابایی، ۱۸۸/۱)

در مدینه بسیاری از صحابه زندگی می‌کردند. معروف‌ترین آنان در تفسیر پس از امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ابی بن کعب، معروف به سید القراء بود. ابی به تربیت افرادی از تابعان در تفسیر همت گماشت. معروف‌ترین مفسرانی که از ابی روایت کرده‌اند، ابو العالیه رفیع بن مهران، زید بن اسلم و محمد بن کعب قرظی‌اند.

مدرسه تفسیری عراق

برخی از مفسران این عصر، از عبد الله بن مسعود پیروی کرده‌اند؛ چراکه ایشان در آنجا معلم و مفسر مشهور قرآن بود. وی در زمان عمر در جایگاه معلم و مربی به کوفه آمد؛ ولی در سال ۳۱ هجری عثمان او را احضار کرد و در همان سال وفات یافت. برخی از مفسران آن، از کوفه و بعضی از بصره می‌باشند، که قتاده و حسن بصری و ابو صالح باذان از تابعان بصره هستند.

نقش اهل بیت پیامبر علیهم السلام در تفسیر قرآن کریم

مفهوم «اهل بیت»

مفهوم اهل بیت در زمان نزول آیه این پنج تن بوده‌اند؛ ولی تنها به پنج تن خلاصه نمی‌شود؛ بلکه طبق روایات فراوان که از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم رسیده، آن حضرت اهل بیت خود را به‌طور کامل معرفی کرده که دوازده نفر هستند.

دانش اهل بیت علیهم السلام

دانش اهل بیت علیهم السلام برگرفته از علم امام علی علیه السلام و رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم است که این دانش الهی را برای فرزندان خود به ارث گذاشته‌اند. اهل بیت علیهم السلام گنجینه علم الهی و وارث علوم پیامبران خدا هستند. علومی که از جانب خداوند متعال صلی الله علیه و آله و سلم برای بشر فرستاده شده، نزد آنان است. آنان آگاه‌ترین مردم به کتاب الهی و سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌باشند.

امام باقر علیه السلام در روایتی می‌فرماید: «نحن خزّان علم الله و نحن تراجمه وحی الله»؛ ما گنجینه علم خداوند متعال و بازگوکنندگان وحی خدایی هستیم.

حجّیت^۱ قول اهل بیت علیهم السلام در تفسیر

به تصریح آیات، از جمله آیه «وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ» (نحل: ۴۴) قول پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در تفسیر و بیانات قرآن کریم حجّیت دارد؛ چراکه این آیه شریفه وظیفه اصلی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم را تبیین آیات دانسته. آیات دیگر، از جمله آیه نهم سوره حشر نیز همین مطلب را ثابت می‌کند. قول اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نیز به دلیل حدیث ثقلین که به‌طور متواتر نقل شده، حجت می‌باشد. یادآوری می‌شود که از آیاتی مانند آیه تطهیر و آیه مس (لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ) نیز حجّیت قول اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قابل استفاده است.

۱. حجت بودن و اعتبار داشتن.

نقش اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن

ائمه اطهار علیهم السلام در توسعه فرهنگ قرآنی نقش‌های اساسی ایفا کرده‌اند که مهم‌ترین موارد آن عبارت‌اند از:

۱. هدایت و تربیت (هدایت انسان‌ها به شناخت حقیقی قرآن و مفاهیم آن)؛
۲. تربیت مفسر؛
۳. بیان مبانی و اصول راهبردی؛
۴. جلوگیری از انحراف‌ها و کج‌اندیشی‌ها (جعل، اسرائیلیات، تفسیر به رأی، قیاس^۱ و استحسانات^۲) در تفسیر.

۱. قیاس: در علم اصول، به جاری کردن حکم شرعی یک موضوع بر موضوعی مشابه که حکمی درباره آن در متون دینی نیست، قیاس می‌گویند. برای مثال، در متون دینی، آمده است که آشامیدن شراب انگور حرام است؛ اما حکم شراب خرما بیان نشده است. اگر به این دلیل که شراب خرما مانند شراب انگور، مست‌کننده است، نوشیدن شراب خرما را نیز حرام دانستیم، از قیاس استفاده کرده‌ایم.

به گفته اصولیان، قیاس از چهار جزء یا رکن تشکیل شده است:

- اصل: موضوعی که حکم شرعی‌اش در متون دینی بیان شده است؛ مانند شراب انگور در مثال بالا؛
- فرع: موضوعی مشابه با اصل که حکم شرعی‌اش در متون دینی بیان نشده است؛ مانند شراب خرما در مثال بالا؛
- علت یا جامع: شباهتی که بین اصل و فرع وجود دارد؛ مانند مست‌کنندگی در مثال بالا؛
- حکم: حکمی شرعی اصل که می‌خواهیم آن را برای فرع هم جاری کنیم؛ مانند حرام بودن شراب انگور در مثال بالا.

قیاس «مُسْتَنْبَطُ الْعِلَّةِ» (قیاس مورد اختلاف شیعه و اهل سنت): در این نوع قیاس، علت حکم در «اصل»، نیامده است؛ اما فقیه علت

آن را حدس زده است. نام دیگر این قیاس، قیاس خفی است؛ [ویکی‌شیعه](#)

۲. استحسان: به معنای نیکو شمردن، یکی از قواعد فقهی برخی مذاهب اهل سنت همچون حنفی، مالکی و حنبلی است. کارکرد تمسک به استحسان وقتی است که فقیهی بخواهد به‌خاطر مصلحتی خاص از یک دلیل فقهی عدول کند. مهم‌ترین دلیل طرفداران حجیت استحسان دلیل عقلی است؛ اگرچه به آیات و روایاتی نیز استناد کرده‌اند. فقهای امامیه استحسان را مردود می‌دانند و حجیت آن را نمی‌پذیرند. در میان مذاهب فقهی اهل سنت، شافعیه و ظاهریه از مخالفان استحسان‌اند.

مثال: اگر حکم شود دست راست سارقی قطع گردد، و مجری حکم به اشتباه دست چپ او را قطع کند، بر اساس قیاس مجری ضامن است و باید دیه بپردازد. اما ابوحنیفه می‌گوید: هرچند دست چپ به اشتباه قطع شده است اما دست راست که فایده‌ی بیشتر دارد سالم مانده است. بنابراین به جهت رعایت مصلحت و به دلیل استحسان حکم به عدم ضمان مجری می‌کنیم؛ زیرا در این فرض مجدداً دست راست او را قطع نخواهند کرد. [ویکی‌شیعه](#)

۴- قرن سوم

اوضاع فرهنگی قرن سوم

دوره شکوفایی علوم و تدوین تفسیر: در قرن سوم به علت گسترش اندیشه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، اصحاب، تابعان و شاگردان آنان، علوم اسلامی بالندگی خاصی پیدا کرد. برخی از علوم، مانند لغت‌شناسی، ادبیات، عرفان و مطالب اشاره‌ای توسعه یافته و زمینه تدوین کتاب‌ها و یا نوشتارهایی مستقل در حد مقالات پرمحتوا در علم تفسیر را فراهم آورد. در این عصر تلاش‌های امامان معصوم علیهم‌السلام به ثمر می‌نشیند و تفسیر استقلال خود را به دست می‌آورد. در آغاز این عصر پراکندگی در تدوین تفسیر به روش‌های مختلف، مانند تفاسیر لغوی با عنوان «غریب القرآن» و ادبی با عنوان «معانی القرآن» و تفسیر به روش عرفانی و اشاره‌ای و نیز روایی برمی‌خوریم. این پراکندگی، مقدمه تثبیت روشی قوی‌تر، یعنی تفسیر اثری و روایی در قرن چهارم شد.

ویژگی‌های تفسیری قرن سوم

به‌طور کلی می‌توان ویژگی‌های زیر را برای تفسیر در قرن سوم برشمرد:

۱. در این قرن روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام، صحابه و تابعان در شهرهای مختلف نشر یافت؛
۲. علوم مختلف شکوفا شد؛ لغت و ادبیات رشد یافت؛ عرفان در آغاز راه بوده و اختلاف شدیدی در مباحث کلامی^۱ ایجاد شد؛
۳. علم تفسیر به صورت یک علم مستقل تدوین گردید؛
۴. تفسیر در این عصر به علت بالندگی علوم مختلف، با رویکردهای مختلف روایی ادبی، لغوی و عرفانی نگاشته شد؛
۵. اختلاف در رویکردها، باعث تثبیت روش روایی در تفسیر در قرن چهارم گردید.

^۱ علم «کلام» علمی است که به اثبات وجود، تبیین صفات و افعال الهی و همچنین به شرح، تبیین و دفاع از اصول و عقاید دینی

۵- قرن چهارم

اوضاع فرهنگی قرن چهارم

در این دوره احادیث و سخنانی که از پیامبر ﷺ، امامان معصوم علیهم‌السلام و صحابه رسیده بود؛ جمع‌آوری، تدوین و تبویب (باب‌بندی) شد. از طرف دیگر در این عصر، دانشمندان به رقابت پرداخته و علم کلام توسعه یافت و مذاهب اشعری^۱ و معتزلی^۲ و ماتریدی^۳ پدیدار گشت. این مذاهب کلامی در مقابل یکدیگر قرار گرفته و برخی از آن‌ها خود را رقیب امامیه می‌دانستند و به همین جهت تفاسیر زیادی با گرایش کلامی در این عصر نوشته شد.

رقابت دانشمندان در این عصر - به‌ویژه در زمینه‌ی تفسیر - به تدوین آثار بسیار ارزنده‌ای منجر شد. در میان شیعه تفاسیر فرات کوفی، عیاشی و قمی تألیف گردید و در علوم اسلامی دو کتاب ارزشمند از کتب اربعه به رشته تحریر درآمد. مرحوم کلینی (م. ۳۲۸ ق) به جمع‌آوری حدیث پرداخت و کتاب ارزشمند «کافی» را نوشت و شیخ صدوق (م. ۳۸۱ ق) «کتاب من لا یحضره الفقیه» را تألیف کرد. از طرف دیگر اهل سنت نیز به تلاش علمی و نگارش کتاب‌های اساسی پرداختند. صحاح سته در همین دوره تدوین شد و تفسیر طبری که گسترده‌ترین کار تفسیری در آن عصر بود، نگاشته شد.

۱. اشاعره از گروه‌های کلامی اهل سنت و پیرو مکتب کلامی ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (۲۶۰-۳۲۴ ق) هستند. ابوالحسن اشعری، ابتدا معتزلی بود و در جستجوی راهی معتدل در میان عقل‌گرایی افراطی معتزله و خرد‌گرایی اهل حدیث برآمد، اما در نهایت، آراء اهل حدیث را همراه با نوعی تبیین عقلی پذیرفت. هم‌اکنون اکثریت اهل سنت در مسائل کلامی، پیرو مکتب اشعری هستند. (ویکی‌شیعه)

۲. مُعْتَزَلَه گروهی از متکلمان مسلمان اهل سنت که معتقد به اصالت عقل در برابر نقل هستند. معتزله عقل نظری را بر آموزه‌های وحیانی حاکم می‌دانند. این اصل، ثمراتی در کلیت نظام فکری و عقاید دینی آنان به‌همراه داشته و برداشتی ویژه از توحید و عدل الهی به‌دست داده است و بدین رو، به تأویل آن دسته از متون دینی که به‌ظاهر، با عقل ناسازگار است، پرداختند. برای مثال، رؤیت الهی را که در برخی متون به آن تصریح شده انکار کردند و آن را به تأویل بردند؛ زیرا به لحاظ عقلی، رؤیت بدون مکان و جهت ممکن نیست و چون خداوند از مکان و جهت منزّه است، رؤیت او در این جهان و در آخرت ممکن نیست. برخی عقاید معتزله با آرای مورد اتفاق اهل سنت تضاد آشکار دارد. در میان متکلمان اهل سنت، معتزله به متکلمان امامیه نزدیک‌ترند و در برخی اصول اعتقادی مانند توحید و عدل با هم مشترک‌اند. (ویکی‌شیعه)

۳. یک مکتب کلامی است که به پیروی از ابو منصور محمد بن محمد بن محمود ماتریدی سمرقندی تأسیس شده است. (دانشنامه اسلامی) روش کلامی ماتریدی که بر اساس آن نظام فکری خود را استوار کرد، بر دو پایه عقل و نقل می‌باشد. ماتریدی به عقل بسیار بها می‌دهد و در عین حال از نقل هم سود می‌برد. ماتریدی اندیشه کلامی خود را برای صلح و آشتی میان معتزله و اهل حدیث ارائه کرده است و از این رو می‌کوشد همواره راهی میان آن دو مکتب برگزیند. (ویکی‌نور)

برخی تفاسیر قرن چهارم

شیعه:

- (ت) تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام ..... امام حسن عسکری علیه السلام ..... ۲۶۰ق.
- (ت) تفسیر قمی ..... علی بن ابراهیم قمی ..... اوایل قرن چهارم
- (ت) تفسیر فرات کوفی ..... فرات بن ابراهیم کوفی ..... ۳۰۷ق.
- (ت) تفسیر عیاشی ..... محمد بن مسعود عیاشی ..... ۳۲۰ق.

اهل سنت:

- (ت) جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری) .... محمد بن جریر طبری ..... ۳۱۰ق.
- (ت) تفسیر القرآن العظیم ..... عبدالرحمن بن ابی حاتم ..... ۳۲۷ق.

۶- قرن پنجم

اوضاع فرهنگی

قرن پنجم از نظر پیشرفت علوم- به‌ویژه علوم عقلی و تحلیل و استدلال در مطالب دینی- از قرون درخشان تاریخ اسلام به شمار می‌آید. وجود دانشمندان بسیار بزرگی مانند شیخ طوسی، ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی و... نشان می‌دهد که از نظر علمی یک عصر طلایی بوده است. جرجی زیدان می‌نویسد: این سده عصر طلایی اسلام است. حکومت مسلمانان در این سده با ثروت و تمدن و سیادت به قله عظمت خود رسیده و بیشتر علوم اسلامی نضج گرفته و مهم‌ترین دانش‌های آن عصر به عربی ترجمه شده است. در این دوره بیش از صد تفسیر و مفسر نام برده شده است.

در این عصر دو ویژگی متضاد و مقابل هم وجود دارد:

۱. درگیری، کشتار و آتش‌سوزی: در قرن پنجم درگیری‌های شدید میان شیعه و اهل سنت صورت گرفت؛ به‌گونه‌ای که سلطان بهاء الدوله، شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ ق) را از بغداد تبعید کرد.

۲. توسعه علوم و تألیف آثار مهم دینی: دانشمندانی مانند ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی و عنصری بلخی در این قرن زندگی می‌کردند. همچنین بزرگ‌ترین دانشمندان شیعه، در این قرن می‌زیسته‌اند؛ از جمله سید رضی (متوفای ۴۰۶ ق)، شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ ق)، سید مرتضی (متوفای ۴۳۶ ق) و شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ق) نیز از بزرگان این قرن به حساب می‌آیند. از اهل سنت؛ حاکم نیشابوری (متوفای ۴۰۵ ق) صاحب مستدرک، ابوبکر احمد بن حسین بیهقی (متوفای ۴۵۸ ق) صاحب السنن الکبری معروف به سنن بیهقی، واحدی نیشابوری صاحب اسباب النزول (متوفای ۴۶۸ ق) را می‌توان نام برد.

در این قرن مکتب اعتزال رشد خاصی پیدا کرد و دانشمندان آن‌ها در مقایسه با قرن‌های گذشته حضور بیشتری پیدا کردند.

افزون بر آن، این گروه از دانشمندان مباحث خود را به‌گونه‌ای علمی همراه با استدلال‌های عقلی و بهره‌گیری از آیات و روایات به روش اجتهادی مطرح می‌کردند؛ به همین جهت این عصر به‌نوعی عصر اجتهاد و استدلال و مقدمه‌ای برای رشد تفاسیر اجتهادی دیگر در قرن ششم می‌شود.

برخی تفاسیر قرن پنجم

شیعه:

(ت) التبیان فی تفسیر القرآن..... محمد بن حسن طوسی..... ۶۰ق.

اهل سنت:

(ت) المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز..... عبدالحق بن غالب ابن عطیه..... ۵۴۱ق.

۷- قرن ششم

ویژگی این دوره

پیدایش استدلال‌های عقلی و ایجاد اختلاف در مباحث کلامی در قرن پنجم که آغاز اجتهاد در میان دانشمندان اسلامی بوده، زمینه تفاسیر اجتهادی و متنوع در روش‌های مختلف را در قرن ششم پدید آورد. نکات زیر در توسعه و بالندگی تفسیر در قرن ششم قابل توجه است:

۱. در این قرن حدود ۹۰ تفسیر و مفسر نام برده شده است؛

۲. در این قرن تفاسیری نوشته شد که جامع^۱ و اجتهادی و در نوع خود در گذشته و تاکنون بی نظیر یا کم نظیر بوده‌اند؛

۳. تنوع تفسیر و پدید آمدن تفاسیر به روش‌ها و گرایش‌های مختلف، قابل توجه است.

۴. در این قرن توسعه زبان فارسی، باعث شد تا برخی از مفسران تفاسیر خود را به این زبان بنویسند

برخی تفاسیر قرن ششم

شیعه:

(ت) کتاب مجمع البیان فی علوم (فی تفسیر) القرآن ..... فضل بن حسن طبرسی ..... ۵۴۸ق.

(ت) روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (فارسی) ..... ابوالفتوح حسین بن علی رازی ..... ۵۵۶ق.

اهل سنت:

(ت) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل ..... محمود بن عمر زمخشری ..... ۵۳۸ق.

---

۱. تفسیر جامع یا نسبتاً جامع، تفسیرهایی است که مؤلفان آن‌ها برای توضیح معنای آیات از امور مختلف کمک گرفته‌اند. هم از لغت و ادبیات عرب، هم از خود آیات قرآن، هم از روایات، و هم از قراین عقلی و داده‌های علمی و از هر چیزی که امکان کمک گرفتن از آن بوده است به فراخور دانش و آگاهی خود از آن استفاده کرده‌اند. (پایه، ۲۶/۱)

۸- قرون هفتم، هشتم و نهم

ویژگی این دوره

۱. تداوم تحلیل و اجتهاد در تفاسیر؛
۲. تداوم تنوع و نگارش تفسیر با رویکردهای مختلف: تفسیر فخر رازی با گرایش کلامی، تفسیر قرطبی با رویکرد ادبی و فقهی و تفسیر بیضاوی با روش اجتهادی و البحر المحیط از ابو حیان اندلسی با گرایش ادبی و بیانی به نگارش درآمد.
۳. در قرن هفتم و هشتم در میان اهل سنت تفسیر به حالت سلفی^۱ خود برمی‌گردد و مفسران با روش روایی به تفسیر می‌پردازند؛
۴. شیعه در این سه قرن تفاسیر کمتری را ارائه داده است که به نوعی عصر افول تفسیر در شیعه می‌باشد. شاید مهم‌ترین علت آن، اوضاع نابسامان سیاسی خاص (حمله مغول‌ها به کشورهای اسلامی) و توجه دانشمندان مذهب به فقه و فقاہت و تدوین کتب فقهی ارزنده بوده است.
۵. در این سه قرن حدود ۳۰۰ تفسیر نوشته شده که به چهار نوع قابل تقسیم هستند:
  ۱. ادامه تفاسیر اجتهادی؛ ۲. تکیه بر تفاسیر روایی؛ ۳. توسعه تفاسیر آیات الاحکام؛ ۴. تفاسیر عرفانی؛
  ۶. اوضاع نابسامان سیاسی: تاخت‌وتاز مغول‌ها در سده هفتم هجری انجام پذیرفت.

برخی تفاسیر قرون هفتم، هشتم و نهم

شیعه:

(ت) تفسیر گازر (جلاء الاذهان و جلاء الاحزان)..... حسین بن حسن جرجانی..... ۷۲۲ق.

اهل سنت:

(ت) التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)..... محمد بن عمر فخر رازی..... ۶۰۶ق.

(ت) الجامع لأحكام القرآن..... محمد بن احمد قرطبی..... ۶۷۱ق.

(ت) انوار التنزیل و اسرار التأویل..... عبدالله بن عمر بیضاوی..... ۶۸۵ق.

(ت) البحر المحیط فی التفسیر..... ابو حیان محمد بن یوسف اندلسی..... ۷۴۵ق.

(ت) تفسیر القرآن العظیم..... ابن کثیر اسماعیل بن عمر دمشقی..... ۷۷۴ق.

۱. سلف = گذشته

۹- قرون دهم، یازدهم و دوازدهم

ویژگی این دوره

دانشمندان به‌ویژه شیعیان احساس می‌کنند که تفاسیر از حالت اصلی خود، یعنی بهره‌مندی از سنت و گفتار ائمه معصومین علیهم‌السلام منحرف شده و مفسران به مباحث ادبی محض یا کلامی روی آورده‌اند؛ به همین دلیل دانشمندان به جمع‌آوری احادیث و تفاسیر روایی همت گماشتند. نکات مشترک در این سه قرن که می‌توان بدان اشاره کرد، به‌قرار زیر است:

۱. گسترش اخباریگری^۱؛

۲. نکته قابل‌توجهی که در این سه قرن مشترک است و تشکیل حکومت شیعی صفوی آن را تقویت کرد، روی آوردن به نگارش «آیات الاحکام» است.

۳. در این سه سده -به‌ویژه سده دهم و یازدهم- تمایل حاشیه و تعلیقه‌نویسی و رشد آن بسیار زیاد بوده است.

۴. در گوشه و کنار جهان علم و دانش، برخی از فیلسوفان و عارفان به تألیف تفاسیری با رویکرد فلسفی و عرفانی همت گماشتند.

برخی تفاسیر قرون دهم، یازدهم و دوازدهم

شیعه:

- (ت) تفسیر الصافی..... محمد فیض کاشانی ..... ۱۰۹۱ق.
- (ت) البرهان فی التفسیر القرآن..... سید هاشم بحرانی..... ۱۱۰۷ق.
- (ت) تفسیر نور الثقلین..... عبد علی حویزی..... ۱۱۱۲ق.
- (ت) تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب..... میرزا محمد مشهدی قمی..... ۱۱۲۵ق.

اهل سنت:

- (ت) الدر المنثور فی التفسیر بالماثور..... جلال الدین عبدالرحمن سیوطی ..... ۹۱۱ق.
- (ت) ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم..... ابو السعود محمد بن محمد..... ۹۸۲ق.
- (ت) تفسیر روح البیان..... اسماعیل حقی بروسوی ..... ۱۱۳۷ق.

۱. «اخباری» بر گروهی از فقهای شیعه اطلاق می‌گردد که خطمشی عملی آنان در دستیابی به احکام شرعی و تکالیف الهی، پیروی از اخبار و احادیث است نه روش‌های اجتهادی و اصولی. (ویکی‌فقه)

۱۰- قرون سیزدهم و چهاردهم

ویژگی قرن سیزدهم

در قرن سیزدهم با رکود تفاسیر مواجه می‌شویم. شاید یکی از مهم‌ترین علت‌های آن، مبارزات علمی دانشمندان با اخباریگری و توجه به اجتهاد در فقه و فقهت و تربیت فقهای بزرگی همچون صاحب جواهر^۱، شیخ انصاری^۲ و... باشد؛ از این رو، پرداختن به علم تفسیر و تدوین دوره‌های کامل تفسیر با رکود مواجه شده است.

تفسیر در قرن چهاردهم (آغاز تفسیر در عصر حاضر)

قرن چهاردهم و پانزدهم در علم تفسیر مکمل یکدیگرند که تحولی بنیادی در علوم به‌ویژه تفسیر ایجاد کرده است، تحولی که هم‌اکنون وجود دارد مقدمه آن آغاز حرکتی در قرن چهاردهم است، این دو قرن اشتراکات فراوان دارند اما دو عصر متمایز هستند که برای بازشناسی این دو، تفاسیر قرن چهاردهم را با عنوان آغاز تفسیر در عصر حاضر و قرن پانزدهم را تفسیر عصری نامیده و جداگانه مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

عصر حاضر که از قرن چهاردهم آغاز می‌شود دارای ویژگی‌هایی است؛ پیشرفت علوم تجربی، صنایع، وجود بحران‌های معنوی به دلیل دوری از دین، حضور دانشمندان مادی و تهاجم گسترده استعمارگران علیه مسلمانان را می‌توان از مهم‌ترین ویژگی‌های سیاسی و فرهنگی عصر حاضر برشمرد وجود چنین خصوصاتی در این عصر اقتضات خاص خود را به دنبال دارد و در تمام عرصه‌ها به‌ویژه تفسیر اثر می‌گذارد.

عناصر مشترک در تفاسیر عصر حاضر (قرن چهاردهم به بعد)

در تفاسیر عصر حاضر رویکردها و روش‌های اندیشه‌ای مشترک میان مفسران مشاهده می‌شود که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. کوشش در جهت خرافه زدایی و افسانه زدایی از ساحت قرآن؛
۲. تلاش برای عقلانی ساختن بنیادهای نظری دین؛
۳. گسترش یافتن دامنه شمول آثار تفسیری معاصر بر مخاطبان بیشتر؛
۴. تعمیم و انتقال علم تفسیر به سایر نقاط جهان؛
۵. التفات به مسائلی نظیر مسائل اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی مبتلابه جامعه؛

۱. محمدحسن شریف اصفهانی (۱۲۰۲-۱۲۶۶ق) معروف به «صاحب جواهر» و «محمدحسن نجفی» است و از فقهای اصولی شیعه در قرن سیزدهم در نجف است. جواهر الکلام مهم‌ترین و تأثیرگذارترین اثر صاحب جواهر است. این کتاب منبعی جامع در فقه استنباطی بوده که نظیر آن تاکنون به تحریر درنیامده است. نقل اقوال فقهاء و استدلال دقیق از نکات عمده قابل توجه در جواهر است. (ویکی‌شیعه)

۲. مرتضی انصاری دزفولی معروف به شیخ انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ق) از فقیهان بزرگ شیعه در قرن سیزدهم قمری که بعد از صاحب جواهر، مرجعیت عامه یافت. «فرائد الاصول» (رسائل) و «کتاب المکاسب» دو اثر مهم او به شمار می‌رود. (ویکی‌شیعه)

۶. تلاش برای آسان‌سازی و بیشتر قابل‌فهم بودن قرآن؛

۷. در صدد بودن برای گسترش افکار و اندیشه‌های دینی و اجتماعی مربوط به سیاست‌های حزبی اصلاح‌گرایانه؛

برخی تفاسیر قرن سیزدهم و چهاردهم

شیعه:

(ت) آلاء الرحمن في تفسير القرآن ..... علامه محمد جواد بلاغی ..... ۱۳۵۲ق.

(ت) پرتوی از قرآن ..... سید محمود طالقانی ..... ۱۳۹۹ق.

اهل سنت:

(ت) روح المعاني في تفسير القرآن العظيم ..... محمود بن عبدالله آلوسی ..... ۱۲۷۰ق.

(ت) تفسير القرآن الكريم (المنار) ..... محمد عبده، محمد رشید رضا ..... ۱۳۲۳ق./ ۱۳۵۴ق.

(ت) الجواهر في تفسير القرآن الكريم ..... طنطاوی جوهری ..... ۱۳۵۸ق.

(ت) فی ظلال القرآن ..... سید بن قطب ..... ۱۳۸۷ق.

(ت) التحرير والتنوير ..... محمد طاهر ابن عاشور ..... ۱۳۹۴ق.

۱۱- قرن پانزدهم (تفاسیر عصری)

تفسیر عصری، مفهومی در گستره عصر حاضر دارد که فرهنگ، سیاست، برخورد جهان‌بینی‌ها و تمدن‌ها، توسعه علوم و صنایع و ... را با توجه به تأثیر آن‌ها در برداشت از قرآن شامل می‌شود. مفسر در این شیوه با روشی نوپدید مسائل موردنیاز جامعه را با استفاده از قرآن کریم روشن کرده و به شبهات عصر خود پاسخ می‌دهد. آنچه در تفسیر عصری اهمیت دارد تبیین دیدگاه قرآن در سایه تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی است. در این صورت است که نیازهای هر عصر و ارزش‌ها و بایدها و نبایدهای جامعه اسلامی در سایه بیانات قرآن روشن می‌شود.

ویژگی‌های تفسیر عصری

ویژگی‌های تفسیر عصری که تداوم ویژگی‌های قرن ۱۴ است، عبارت‌اند از:

۱. پاسخگویی به شبهات و نیازهای فکری قرن حاضر؛

۲. توجه به عقل و عقل‌گرایی در تفسیر؛

۳. توجه به بعد هدایتی و تربیتی؛

۴. توجه به بعد اجتماعی؛

۵. حرکت جهادی؛ بر اساس نهضت‌هایی که در این قرن پدید آمده است (از جمله نهضت جمهوری اسلامی ایران و قیام‌های دیگر در کشورهای مختلف اسلامی و همچنین تهاجم استعمار و صهیونیست علیه مسلمانان در خاورمیانه) دانشمندان اسلامی به‌ویژه مفسران به بعد جهادی آیات قرآن توجه خاصی کرده‌اند؛ مثلاً افرادی مانند علامه محمدجواد مغنیه در تفسیر الکاشف و المبین بسیاری از آیات جهاد را با مبارزه علیه صهیونیست‌ها و استعمارگران امروز منطبق می‌دانند.

۶. تأکید بر وحدت موضوعی قرآن کریم؛ شیخ محمود شلتوت می‌گوید: همه آنچه در قرآن است - اگرچه مکان‌های نزول آن متفاوت و احکام و سوره‌ها متعدد می‌باشد - وحدتی دارد که در عمل قابل تفکیک نیست و نمی‌توان بعضی را گرفت و بعضی را کنار گذاشت.

۷. تأکید بر وحدت موضوعی سوره‌های قرآن کریم؛ هدف‌دار بودن هر سوره و ارتباط بین آیات آن، از دیگر موضوعاتی است که در تفاسیر عصری مورد تأکید قرار گرفته است.

۸. آفات تفاسیر عصری؛ برخی از تفاسیر تنها به ظاهر نگریسته و در برابر جامعه متحول و نیازهای اجتماعی، تنها شکل ظاهری تفسیر خود را عوض کرده‌اند و به‌نوعی در کلمات تغییر ایجاد نموده‌اند اما از عمق، محتوا و خواسته‌های عقلانی نیازهای اجتماعی خود غافل شده‌اند؛ از طرف دیگر، با وجود پیشرفت‌های علمی و نوگرایی در مباحث علمی و دینی برخی از مفسران به افراط‌گرایی مبتلا شده و خودباخته فرضیه‌های علمی جدید شده‌اند.

۹. تفسیر موضوعی؛ تفسیر موضوعی به معنای فراهم آوردن آیات مشابه (در لفظ و محتوا) و هم‌مضمون است که مجموع آن‌ها در یک جا دسته‌بندی و درباره آن بحث و بررسی و از مجموع آن‌ها نظر قرآن درباره ابعاد آن موضوع روشن گردد.

۱۰. **تفسیر ساختاری (تفسیر البنایی)**؛ این نوع تفسیر نه تفسیر موضوعی است که مفسّر با استفاده از آموزه‌ها و آیات مختلف قرآن در جست‌وجوی یک موضوع خاص باشد، و نه تفسیر ترتیبی است که از آغاز قرآن با یک سوره آن را به ترتیب آیات تفسیر کند. تفسیر بنایی، سیر در متن قرآن در ضمن سوره و به‌دست آوردن یک هدف بر اساس بنای خاص لغوی است که در ارتباط بین نص آیات و موضوعات و عناصر آن شکل می‌گیرد. برای نمونه هنگام بررسی سوره مریم عَلَيْهَا بین اجزای آیات آن یک مفهوم مشترک قابل دریافت است، و آن «رحمت» می‌باشد.

برخی تفاسیر قرن پانزدهم

شیعه:

- (م) المدرسة القرآنية ..... شهید سید محمدباقر صدر ..... ۱۴۰۰ق.
- (ت) المیزان في تفسير القرآن ..... سید محمدحسین طباطبایی ..... ۱۴۰۲ق.
- (ت) اطیب البیان ..... سید عبدالحسین طیب ..... ۱۴۱۲ق.
- (ت) مواهب الرحمن في تفسير القرآن ..... سید عبد الاعلی موسوی سبزواری ..... ۱۴۱۴ق.
- (ت) التفسیر الاثری الجامع ..... محمدهادی معرفت ..... ۱۴۲۷ق.
- (ت) من وحی القرآن ..... سید محمدحسین فضل الله ..... ۱۴۳۱ق.
- (ت) الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة ..... محمد صادقی تهرانی ..... ۱۴۳۲ق.
- (ت) تفسیر تسنیم ..... عبد الله جوادی آملی
- (م) تفسیر موضوعی ..... عبد الله جوادی آملی
- (م) معارف قرآن ..... محمدتقی مصباح یزدی
- (ت) من هدی القرآن ..... سید محمدتقی مدرس
- (ت) تفسیر نمونه ..... ناصر مکارم شیرازی
- (م) پیام قرآن ..... ناصر مکارم شیرازی
- (م) منشور جاوید ..... جعفر سبحانی

اهل سنت:

- (م) التفسیر الموضوعی ..... محمد البهی ..... ۱۴۰۲ق.
- (م) التفسیر الموضوعی ..... سمیح عاطف زین ..... ۱۴۳۵ق.
- (ت) التفسیر المنیر في العقيدة و الشريعة و المنهج ..... دکتر وهبة زحلی ..... ۱۴۳۶ق.
- (م) التفسیر الموضوعی لسور القرآن ..... تحت نظارت دکتر مصطفی مسلم

منابع

منبع اصلی متن:

۱. علوی‌مهر، حسین؛ آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران؛ قم: مرکز جهانی علوم اسلامی؛ اول: ۱۳۸۴.

سایر منابع:

۲. بابایی، علی‌اکبر؛ مکاتب تفسیری؛ تهران: سمت/پژوهشکده حوزه و دانشگاه؛ اول: ۱۳۸۶/۱۳۸۱.

۳. جلالیان، حبیب‌الله؛ تاریخ تفسیر قرآن کریم؛ تهران: اسوه؛ چهارم: ۱۳۷۸.

وبگاه‌ها:

۴. دانشنامه اسلامی: wiki.ahlolbait.com

۵. ویکی شیعه: wikishia.net

۶. ویکی فقه: wikifeqh.ir

۷. ویکی نور: wikinoor.ir

نرم افزار:

۸. مشکات الانوار، مؤسسه تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور